

Не менш важливими були й опубліковані джерела. У книжці ви знайдете багато цитат з інтерв'ю, що їх дисиденти давали в різні роки Василю Овсієнку й Вахтангу Кіпіані, Богумілі Бердиховській та Олі Гнатюк. Неабияк допомогли мені й розсекречені документи КГБ УРСР, опубліковані на сайті Електронного архіву українського визвольного руху й зібрання творів В'ячеслава Чорновола, до якого увійшов також редакований ним підпільний журнал «Український вісник». І, звичайно, неможливо розповідати про дисидентський рух без спогадів самих дисидентів: Світлани Кириченко, Михайла Гориня, Миколи Плахотнюка, Левка Лук'яненка, Василя Овсієнка, Раїси Мороз, Леоніда Плюща. Посилання на джерела й літературу є в тексті: цифра у квадратних дужках означає номер у списку в кінці книжки. Щиро вдячний і дослідникам, і авторам. Шкода, що багато хто цієї подяки вже не почує...

Думка читачів важлива для автора вже в процесі написання книжки. Такою першою, тестовою, читачкою стала моя дружина Оля, якій я вдячний за всі зауваження, розуміння та підтримку.

Дуже вдячний також видавництву «Віхола», яке повірило в мене й погодилося видати цю книжку.

І нарешті, дякую Збройним силам України, без яких цей текст навряд чи вдалося б завершити і які сьогодні захищають те, за що колись боролися дисиденти, — право українців жити у власній незалежній державі.

Розділ 1

«СЛОВО, МОЯ ТИ ЄДИНАЯ ЗБРОЄ...»

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ЗМІНЮЄ
ТАКТИКУ

ОУН і її спадкоємці

Друга світова війна завершилася для українців поразкою. Нам не вдалося створити власну державу й після вигнання нацистів на наших землях знову запанував радянський режим. Українська повстанська армія вела запеклу партизанську боротьбу ще кілька років, однак сили були нерівні: каральні операції, масові репресії та депортації зрештою зупинили цей опір.

У середині 50-х років ХХ століття український національний рух дістав новий поштовх до дії. Після смерті Сталіна почався перегляд справ багатьох політ'язнів, серед яких було й чимало вчорашніх вояків Української повстанської армії. Звичайно, про реабілітацію їм годі було мріяти: для радянського режиму вони залишалися ворогами. Втім як і режим для них. Але вони змогли вийти на волю й продовжити боротьбу. Тепер зброєю опору стало слово.

Рядок з вірша Лесі Українки в заголовку цього розділу якнайкраще відображає становище, в якому борці за незалежну Українську державу опинилися після смерті Сталіна. Навіть після гулагівських таборів їм часто не дозволяли повертатися до рідного краю. У збройній бо-

виготовляти листівки швидко, дешево й великими накладками), годі було й думати. Тоді Володимир звернувся по допомогу до колишнього в'язня Василя Бучковського. Той власноруч виготовив якісний друкарський шрифт (коли він потрапив до рук слідчим, ті не хотіли вірити, що це кустарна робота) [83, с. 67].

Восени 1957 року «Об'єднання» вже мало портативну друкарню, що вміщалася у валізці. Тепер їхні можливості розширилися. Організація взялася розповсюджувати листівки на сході України. У жовтні 1957 року Кирило Банацький приїхав в Україну з накладом у 1200 листівок, які пізніше роздали підпільникам на Рівненщині, Київщині та Кіровоградщині. Перші 100–120 з них поширив уночі проти 3 листопада 1957 року Йосип Слабина в селищі Хрущова та селі Табурище на Кіровоградщині. Наступної ночі 80 листівок з'явилися вже на території колгоспів імені Леніна та Свердлова, але розкидали їх Григорій Рябчун та Степан Оленич [83, с. 67–68]. У своїй праці український дослідник Анатолій Русначенко наводить текст однієї з них:

Воля народам Воля людині
Громадянине!

Чи зробив ти висновок, що дав Українському народові
жовтневий переворот 1917 року?

Він зліквідував здобуту народами внаслідок повалення
царизму волю, придушив молоду Українську Народну Рес-
публіку, принісши твоему народові ще гірше рабство, ніж
було царське. І він спричинив до загибелі кращих твоїх бра-
тів і друзів, до загибелі української культури і до знищення
твого добробуту.

Чи згоден ти і надалі терпіти більшовицьке ярмо?

Українські революціонери.

Прочитай і непомітно підкинь другому [83, с. 68].

Друкарня у валізці працювала аж до травня 1959 року. У листівках підпільники торкалися таких тем, як колгоспна система, встановлення радянської влади в західній Україні, радянські космічні польоти, а також хижацьке знищення карпатських лісів [83, с. 69]. Остання тема, як ми бачимо з новин та фото «полицілих» Карпат, актуальна й досі...

Листівками справа не обмежувалася. Учасники «Об'єднання» видавали збірники матеріалів з підпілля ОУН під назвою «Декалог», журнал «Відгомін» з віршами, статтями, фейлетонами, піснями УПА [83, с. 71]. Провід замислювався про перенесення центру діяльності в Україну. Однак над організацією вже збиралися хмари...

На початку 1959 року КГБ провів обшуки в Інті, однак безрезультатно. Члени «Об'єднання» вже відчували стеження і за вказівкою Гасюка сховали друкарню та видавні матеріали в різних місцях [83, с. 71]. Самого Ярослава кагебісти заарештували 29 червня. Невдовзі опинилися за ґратами й інші. А вже в жовтні того ж року Верховний суд УРСР виголосив вирок: терміни ув'язнення від 3 до 12 років. Найбільше дісталось Гасюку та Леонюку — по 12 років. Кирилові Банацькому до 7 років приплюсували ще 8 невідбутих з попереднього ув'язнення. Усі члени «Об'єднання» відсиділи свої терміни до кінця [58, с. 937].

«Об'єднання» було не останньою з націоналістичних організацій 1950–1960-х. У середині 1960-х активну діяльність розпочав Український національний фронт. Його засновник Дмитро Квецко народився 1933 року в селі Слобода-Болехівська на Івано-Франківщині, отже, взяти участь у визвольних змаганнях не встиг. Однак мав родичів, які були в УПА або допомагали визвольній боротьбі. Після закінчення школи Дмитро певний час працював учителем, потім служив в армії, а пізніше вступив на

історичний факультет Львівського університету й планував присвятити себе науці. Він міг захистити типову для тих часів дисертацію про робітничий клас і викладати потім історію комуністичної партії в якомусь виші. Але відмінність між радянською дійсністю та пропагандою була занадто помітною, і він не бажав з нею миритися. Слухаючи закордонні радіопередачі, спілкуючись із колишніми бійцями УПА, які поверталися на батьківщину, і стикаючись з невпинною русифікацією освіти, Дмитро дійшов висновку: в Україні панує колоніальний режим і для звільнення від нього потрібно боротися за створення незалежної Української держави [83, с. 105].

Взірцем такої боротьби для нього стали ОУН і УПА. Дмитро планував використати їхню організаційну структуру, а також знайти повстанську літературу та поширювати її серед населення. Влітку 1964 року він натрапив на ящики з пропагандистською літературою оунівців. Їх і використали у роботі організації. Одним із перших спільників Дмитра став Зіновій Красівський, старший за нього на три роки. Цей чоловік устиг познайомитися з «гуманністю» радянської влади ще в молодості. Його брати служили в УПА, і за це родину вислали на спецпоселення до Казахстану, конфіскувавши все майно. Зіновій зміг утекти, але його викрили й засудили. На поселенні він працював у шахті, де став інвалідом II групи. Красівський заочно закінчив Львівський університет за спеціальністю «українська мова й література» і 1963 року переїхав до Моршина [83, с. 106–107].

Свою діяльність УНФ почав з видання підпільного журналу «Воля і Батьківщина», де публікували матеріали з довоєнних часописів або брошур ОУН, а також статті, які писав переважно Дмитро Квецко. Спочатку журнал планували друкувати на машинці Красівського, але пра-

воохоронці вже мали відбиток шрифту з неї. Тому в Москві придбали машинку з російським шрифтом, переробили деякі літери на українські й взялися до справи. Перший випуск часопису датовано жовтнем 1964 року. Саме тоді в Москві змінилася влада: вище партійне керівництво усунуло Микиту Хрущова від справ, а на його місце обрало Леоніда Брежнєва. Багато хто в Україні побоювався повернення сталінських порядків, і Квецко теж. Дослідники припускають, що насправді поширювати журнал почали пізніше [67, с. 83–84].

Спершу часопис друкували вдома в Зіновія Красівського. Процес, за словами Квецка, був законспірованим: «Друкувався часопис на другому поверсі помешкання, <...> в бібліотеці, де була його зареєстрована машинка. <...> Внизу перебувала на варті жінка Стефа. Якщо до помешкання був би зайшов хтось незнайомий чи підозрілий — досить було їй підняти слухавку на телефоні — і ми на верху отримували сигнал тривоги. Тоді негайно ховали одну машинку в сховок у стіні, а другу клали на стіл — і як ні в чому не бувало — щось невинне на ній друкували». Але довго так тривати не могло. Моршин був курортним містечком, тож у Красівського часто винаймали кімнату відпочивальники. Та й сусіди, які бачили приїжджого Квецка, теж могли донести владі. Тому довелося шукати інше місце [67, с. 85].

Підпільна друкарня перемістилася до лісу, де до весни 1965 року Квецко обладнав бункер. Саме тут півтора року друкували «Волю і Батьківщину», а також звернення УНФ до радянського керівництва [67, с. 86]. Примірники часопису передавалися з рук у руки. А серед населення поширювали бандерівські листівки, знайдені в старому бункері в горах [83, с. 107, 112]. Фіксованого членства в УНФ не існувало: щоб не ризикувати, Квецко не вимагав від

нових однодумців ані підписів, ані клятв. Тож і встановити, скільки саме людей брало участь в організації, складно. Можемо говорити лише про найактивніших, які поширювали матеріали й залучали нових людей: міліціонера Михайла Дяка, вчителя фізкультури Ярослава Лесіва, токаря Василя Кулиничча, інженера Івана Губку, музиканта Мирослава Меленя [83, с. 109–119].

Бандерівські листівки й брошури намагалися поширювати в різних місцях. Михайло Дяк розкидав їх у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Яремчі. Ярослав Лесів — в Одесі, Жмеринці, на станції Козятин, на перегоні Боярка-Жуляни, а також у місті Гайворон на Кіровоградщині. Поширювали і власні матеріали. Дізнавшись, що у квітні 1966 року в Києві відбудеться пресконференція із засудженням «українських буржуазних націоналістів» (йшлося про заарештованих і засуджених українських інтелектуалів), підпілники видали на їхній захист заяву в 50 примірниках, а Михайло Дяк виїхав до Києва і розкидав її напередодні пресконференції — в районі Хрещатику, біля Київського університету (нині КНУ ім. Шевченка), Палацу спорту й на околицях. Зібрати їх усі радянські органи держбезпеки так і не змогли: третина листівок осіла в кишенях киян [83, с. 112–116].

З програми Українського національного фронту можна зрозуміти, якою уявляли собі незалежну Україну його члени. Вони планували розпустити компартію та її осередки, забезпечити нормальні демократичні вибори, де братимуть участь різні політичні партії, а не нав'язані комуністами кандидати, унеможливити встановлення однопартійної системи в майбутньому. Громадянам гарантувалася свобода слова та віросповідання. В економічній

сфері планувалося ліквідувати колгоспну систему, встановити 6-годинний робочий день на всіх підприємствах, справедливу оплату праці, дати можливість розвиватися приватному підприємництву та кооперативам, розбудувати сучасну промисловість та інфраструктуру [83, с. 422–428]. Відкрито про це тоді заявляти не поспішали. У зверненні «Вищим урядовим чинникам на Україні», складеному в липні 1966 року, після масових арештів української інтелігенції (детальніше про це в наступному розділі) центральний провід УНФ заявляв про русифікацію та колоніальне гноблення й закликав керівництво радянської України згадати про свої обов'язки перед народом:

Формально Україна вважається суверенною союзною республікою, фактично вона зведена до становища безправної колонії, її жорстоко визискують колонізатори. Колоніальний гніт непомірно тисне на всі сфери нації. Проти нього котрий уже раз піднімав голос протесту український народ.

Не чути тільки Вашого голосу. А він вам даний як представникам і виразникам інтересів народу законом. Ваша байдужість і бездіяльність в захист прав народу ставить під сумнів Вашу спроможність відстоювати їх.

Ви повинні не тільки назвати Україну суверенною республікою про людське око, а здійснювати її суверенітет на ділі. Інакше це слово у Ваших вустах втрачає всякий реальний зміст і є цинічним знуцанням над його дійсною суттю.

Ви повинні зажадати від Москви припинення політики русифікації, денаціоналізації й економічного визиску.

Ви повинні повернутися до політики українізації, яка проводилася в Україні до сталінського терору.

Ви повинні домагатись припинення переслідування колонізаторами українців за їх патріотизм і надати можливість проявляти його.

Дослідники наводять різну кількість членів УНФ: від 65 (Я.Секо) до понад 150 осіб (М.Панчук) [87; 68, с. 11].